

Panoptikon kot arhetip družbenega nadzora

Matjaž Drev*

POVZETEK

Razprave o delovanju družbenega nadzora se pogosto opirajo na koncept panoptikona in pri tem povzemajo ideje, ki jih je v odmevnem delu *Nadzorovanje in kaznovanje* premislil francoski zgodovinar Michel Foucault. Ta je model nadzora v sodobni družbi pojasnil z idejo panoptične zgradbe, ki s premišljeno razporeditvijo prostorov vzpostavlja učinkovit nadzor nad zaprto populacijo, nato pa je arhitekturne značilnosti preslikal na makro raven, na diagram politične oblasti. Toda ravno tukaj se skriva past. Panoptikon v najbolj izčiščeni obliki ni niti zgradba niti diagram politične oblasti, pač pa asimetrični vsevedni pogled kakršnekoli že oblasti, ki ni vezan na posamezno obliko družbe ali na zgodovinsko obdobje, ampak je prisoten kot neizbežna značilnost dinamike človeških skupin.

Ključne besede: Pogled, panoptikon, družbeni nadzor, oblast.

Panopticon as an archetype of social control

ABSTRACT

Discussions about functioning of social control often rely on the concept of panopticon, summarizing the ideas that the French historian Michel Foucault has deliberately thought about in the well known work *Discipline and Punish*. He explained model

* Mag. Matjaž Drev, nekdanji državni nadzornik za varstvo osebnih podatkov pri Informacijskem pooblaščenču, zdaj razvojni sodelavec za področje informacijske varnosti na Nacionalnem inštitutu za javno zdravje. Doktorski študent na Fakulteti za informacijske študije v Novem mestu.

of social control in modern society with the idea of a panoptic structure that through a deliberate allocation of spaces, creates an effective control over the closed population. He then expanded this idea on the macro level as a diagram of political power. But precisely here lies the trap. Panopticon in the purest form is neither a structure nor a diagram of political power, but an asymmetrical all-embracing view of any power and thus not linked to a particular form of society or a historical period, but is present as an inevitable feature of the dynamics of human groups.

Key words: Gaze, panopticon, social control, power.

Uvod

Angleški filozof Jeremy Bentham je že v 18. stoletju razmišljal o panoptikonu – zgradbi, ki s preišljeno razporeditvijo prostorov omogoča vzpostavitev in izvajanje samodejnega nadzora nad zaprto populacijo. Vendar pa je Benthamov panoptikon postal širše znan dve stoletji kasneje, po zaslugi Michela Foucaulta, ki je v odmevnem delu *Nadzorovanje in kaznovanje* skušal pokazati, da panoptično načelo ni zgolj arhitekturna domislica, pač pa poseben dogodek v zgodovini človeškega duha. Foucault v panoptikonu ni videl le rešitve tehničnega problema, pač pa diagram oblasti, ki je značilen za novo vrsto družbe. Antiko je razumel kot civilizacijo spektakla, ki je omogočala množici ljudi, da si ogleda majhno število objektov. Moderna pa je izziv obrnila: kako prisrabeti majhnemu številu ljudi ali celo enemu samemu človeku takojšen vpogled v veliko množico. Foucault je moderno razumel kot obdobje, kjer v družbi glavna elementa nista več skupnost in javno življenje, temveč zasebni posamezniki na eni in država na drugi strani. Takšna oblika družbenega življenja naj bi se urejala v obliki, ki je nasprotje spektakla. Država naj bi vse bolj posegala v podrobnosti in razmerja družbenega življenja, in sicer tako, da naj bi vzpostavila diagram oblasti, ki omogoča učinkovit nadzor majhnega števila ljudi nad veliko množico.

Iz Foucaultovih izvajanj, ki jih povzema (pogosto nekritično) velik del teoretikov družbenega nadzora, izhaja, da je panoptikon specifičen diagram oblasti, ki je značilen zgolj za moderno družbo. Vendar skuša prispevek na tem mestu zavzeti drugačno pozicijo. Beseda »pan-opticon« ne označuje zgolj specifičnega tipa

zgradbe in diagrama politične oblasti, ki je značilen za moderno družbo, ampak pomeni »vse-pogled« oziroma »vseveden pogled«. Vseveden pogled pa je arhetip asimetričnega (neenakega) družbenega nadzora, ki ga izvaja vsakršna oblast – starešina plemenske skupnosti, despot antičnega polisa, monarh kraljestva ali birokrat sodobne družbe. Panoptikon je zato predvsem pogled oblasti, ki vidi in ima moč, da regulira objekte svojega opazovanja.

Arhitekturna zamisel

Leta 1787 je angleški filozof Jeremy Bentham napisal niz pisem, ki so bila kasneje objavljena v zvezku z naslovom *The Panopticon Writings*. V pismih je predstavljen arhitekturni načrt zgradbe, imenovane panoptikon. Ta vsaj v teoriji omogoča izvajanje skoraj popolnega nadzora nad večjim številom ljudi. Prvotni zasnutek panoptikona se je nanašal na zapor, vendar je Bentham kmalu ugotovil široko uporabnost koncepta in ga razširil še na tovarno, šolo, bolnišnico ter norišnico, skratka, na sleherno zaprto institucijo.

Izjemnost Benthamovega panoptikona leži v arhitekturni zamisli, ki omogoča poseben režim nadzorovanja in obvladovanja zaprte populacije. Zgradba je krožna, ob zunanem obodu so razvrščene celice z zaporniki. Celice so med seboj ločene s posebnimi razdelki, ki onemogočajo kakršnokoli komunikacijo med zaporniki. Na sredini zgradbe je stolp oziroma nadzornikova loža. Med celicami in osrednjim stolpom je prazen prostor, ta omogoča nadzorniku vizualni pregled nad razvrstitvijo in početjem zapornikov. Na zunanji steni vsake celice je okno, ki prepušča svetlobo v notranjost zgradbe. Notranji del celic zapira kovinska mreža, ki omogoča nadzorniku popoln vpogled. Mreža hkrati služi kot vhod v celico.

Okna v nadzornem stolpu imajo žaluzije, te preprečujejo, da bi zaporniki lahko opazovali nadzornika. Prav tako je arhitektura stolpa zamišljena na način, ki preprečuje prehajanje svetlobe iz enega okna skozi drugo. Na ta način se doseže konstantna zatemnitev, zaradi katere je nadzornik zakrit pred radovednimi pogledi zapornikov, hkrati pa mu omogoča, da nemoteno izvaja svoj nadzor. Pri oknih nadzornikove lože so nameščene posebne svetilke z zaslonkami, ki se ponoči uporabljajo kot reflektorji za osvetljevanje celic. Med stolpom in celicami so speljane tanke ko-

vinske cevi, ki služijo dvema namenoma. Prvič, nadzorniku omogočajo nemoteno sporočanje ukazov slehernemu nadzorniku. Drugič, omogočajo tudi, da prisluškuje vsem zapornikom.

Zvonec, uporablja se kot alarm, je nameščen v zvoniku oziroma kupoli in prek vrvi povezan z nadzornikovo ložo. Izbočeni središnji del strehe, ki pokriva zgradbo, ima velika okna z zastori, s pomočjo katerih je mogoče uravnavati prehajanje sončne svetlobe v zgradbo, prav tako pa služi tudi kot sistem prezračevanja. Ogrevanje poslopja se izvaja s pomočjo cevi, prek katerih se pretaka vroča voda ali para. Peči, ki ogrevajo cevi, so nameščene v zgradbi, saj se na ta način izgubi manj toplote¹.

Dinamika in učinki panoptične dispozicije

Arhitektura panoptikona omogoča nadzorniku, ki je postavljen v osrednji stolp, popoln pregled² nad jetniki, delavci, šolarji, bolniki in norci. Vsakdo je na svojem mestu in dobro zaprt v celico, kjer ga od spredaj vidi nadzornik, stranski zidovi pa mu preprečujejo, da bi stopil v stik s tovariši. Vidijo ga, on pa ne vidi. Je predmet informacije, nikoli pa ni subjekt v komunikaciji. To pa je zagotovilo za red. Če so zaporniki obsojenci, ni nevarnosti, da bi prišlo do zarote, do poskusa skupinskega pobega, da bi načrtovali nove zločine za prihodnost, za slabe medsebojne vplive; če so bolniki, ni nevarnosti za okužbo; če so norci, ni možnosti za nasilje med njimi; če so otroci, ni prepisovanja, ni hrupa, ni klepetanja, ni potrate. Če so delavci, ni pretefov, ni tatvin, ni povezav, ni razvedril, ki bi upočasnjevala delo, ki bi motila ali povzročala nesreče.

Poglavitni učinek panoptikona je torej v tem, da pri zaporniku povzroči zavestno in nenehno stanje vidnosti, ki zagotavlja samodejno delovanje oblasti³. Doseže, da so učinki nadzora stalni, čeprav je njegova dejavnost diskontinuirana; povzroči, da popolnost oblasti teži k temu, da postane njeno dejansko izvrševanje odveč⁴; da je ta arhitekturni aparat stroj, ki ustvarja in

¹ Bentham, 1995, str. 40.

² Popolnost pogleda je zgolj teoretična. Pogled nadzornika ima določeno smer in širino, zunaj tega so mrtvi koti, ki jih sočasno ne more opazovati. Zagata se lahko delno reši s povečanjem števila nadzornikov v stolpu, vendar se s tem povečajo stroški obratovanja panoptikona.

³ Bentham in Foucault pri tem nista upoštevala, da posamezniki, ki se jih nadzira, niso pasivni, ampak se skušajo različno domiselno in učinkovito upirati nadzoru.

⁴ Kar je tudi značilnost vsakršne (formalne in neformalne) oblasti. Viri, ki jih oblast lahko nameni represiji, so omejeni, zato jih uporablja pazljivo in s pridržkom.

vzdržuje oblastno razmerje, ki ni odvisno od tistega, ki izvršuje oblast; skratka, povzroči, da so jetniki zajeti v oblastne razmere⁵, katerih nosilci so oni sami. Zato je hkrati preveč in premalo, če zapornika nenehno opazuje nadzornik; premalo, ker je najpomembnejše, da se čuti nadzorovanega, preveč, ker ni potrebno, da bi to zares bil. Zato je Bentham postavil načelo, da mora biti oblast vidna in nepreverljiva. Vidna: jetnik bo nenehno imel pred očmi visoki obris središčnega stolpa, od koder oprezajo za njim. Nepreverljiva: jetnik ne sme nikoli vedeti, ali ga prav zdaj gledajo: prepričan mora biti, da ga vselej lahko. Panoptikon je stroj, ki razdružuje dvojico videti-bititi viden: v obodnem pristanu so ljudje totalno vidni, sami pa nikoli ne vidijo; v središčnem stolpu vidijo vse, ne da bi jih kdaj videli. To je pomemben dispozitiv, saj avtomatizira in dezindividualizira oblast. Zato ni pomembno, kdo izvršuje oblast⁶. Katerikoli malone naključen individuum lahko upravlja⁷ stroj: če ni ravnatelja, lahko to opravlja njegova družina⁸, njegovi sodelavci, prijatelji, obiskovalci, celo njegovi služabniki. Prav tako nepomemben je motiv, ki ga poganja: nediskretneževa radovednost, otroška porednost, vedoželjnost kakšnega filozofa, ki si hoče ogledati ta muzej človeške narave, ali hudobija tistih, ki uživajo v zalezovanju in kaznovanju. Čim več je teh anonimnih in začasnih opazovalcev, tem večja je za jetnika možnost, da ga bodo presenetili, in tem bolj se vznemirjeno zaveda, da ga opazujejo. Panoptikon je čudovit stroj, ki iz najrazličnejših želja izdeluje homogene oblastne učinke⁹.

⁵ Dejanska podvrženost mehanično nastane iz fiktivnega razmerja. Tako ni treba uporabljati sile, da bi obsojenca prisilili k dobremu obnašanju, norca k miru, delavca k delu, šolarja k marljivosti, bolnika pa k temu, da uboga ukaze. Bentham se je navduševal nad tem, da so panoptične institucije lahko tako lahkotne: ni več rešetak, ni verig, ni težkih ključavnic, dovolj je, da so ločitve jasne, odprtine pa dobro razvrščene. Težke stare „varnostne domove“ z arhitekturo trdnjav lahko nadomesti preprosta in varčna geometrija „domov gotovosti“. Učinkovitost oblasti, njena prisiljevalna sila sta nekako prešli na drugo stran – na stran površine, na katero se aplicira. Kdor je podrejen polju vidnosti in to ve, sam prevzame prisile oblasti; spontano jih uporablja na samem sebi; vase vtisne oblastno razmerje, v katerem igra hkrati obe vlogi; postane načelo svoje lastne podvrženosti. Zato pa se lahko zunanja oblast otrese fizičnih bremen; teži k netelesnosti; čim bolj pa se približuje tej meji, tem bolj so njeni učinki stalni, globoki, doseženi enkrat za vselej, nenehno obnavljani: to je nenehna zmaga, ki preprečuje sleherno fizično sočkanje in je vselej vnaprej dobljena (Foucault, 2004, str. 222).

⁶ Zamenljivost posameznika v stroju oblasti je najbolj očitna v birokratskem sistemu vladanja.

⁷ Upravljanje „stroja“ je Bentham (1995, str. 67) zaupal upravniku-zasebniku, ki bi od države pridobil koncesijo za izgradnjo in obratovanje panoptikona. Zlorabe položaja bi se preprečile tako, da bi upravnik za vsakega umrlega ali pobelega zapornika državi izplačal določen znesek oziroma denarno kazen.

⁸ Bentham je svetoval, naj v nadzorni loži oziroma osrednjem stolpu živi vsa nadzornikova družina. Na ta način se poveča število ljudi, ki opazujejo celice, posledično pa se pomnoži nadzor.

⁹ Foucault, 2004, str. 220-222.

Diagram oblasti

Čeprav je panoptikon izvorno utemeljen kot arhitekturna zamisel, je mogoče njegovo shemo razširiti na celotno družbeno strukturo. Foucault pravi, da moramo panoptikon razumeti kot posplošljiv model delovanja oblasti oziroma kot način za opredeljevanje odnosov med oblastjo in vsakdanjim življenjem ljudi¹⁰. Bentham ga sicer prikazuje kot posebno ustanovo, ki je trdno zaprta vase in so jo pogosto imeli za utopijo popolnega zapiranja. Vendar panoptikon ne smemo razumeti zgolj kot sanjsko stavbo: je diagram¹¹ oblastnega mehanizma, prignan do idealne oblike: njegovo delovanje, iz katerega je abstrahirana sleherni ovira, odpor ali trenje, bi prav lahko predstavili kot čisti arhitekturni ali optični sistem: dejansko gre za figuro politične tehnologije, ki jo lahko ločimo in ki jo moramo ločiti od sleherne posebne rabe.

Panoptikon v sleherni vrsti uporabe omogoči, da se izpopolni izvrševanje oblasti. In sicer na več načinov: ker lahko skrči število tistih, ki jo izvršujejo, hkrati pa poveča število tistih, na katerih jo izvršujejo. Ker vsak hip omogoča poseg in ker nenehen pritisk deluje, še preden pride do napak, zmot, zločinov. Ker je v takih okoliščinah moč oblasti v tem, da nikoli ne poseže vmes, da se izvršuje spontano in potihoma, da je mehanizem, katerega učinki se pripenjajo drug na drugega. Ker brez slehernega drugega fizičnega instrumenta, razen arhitekture in geometrije, neposredno učinkuje na individue; „duhu daje oblast nad duhom“. Panoptična shema okrepi katerikoli oblastni aparat: zagotavlja njegovo gospodarnost; s svojo preprečevalno naravo, s kontinuiranim delovanjem in s samodejnimi mehanizmi mu zagotavlja učinkovitost. To je način, kako pridobimo oblast „v količini, ki je bila dotlej brez primere“, „velik in nov instrument vladanja...sijajen zaradi velike moči, ki jo lahko da sleherni ustanovi, kjer ga uporabijo“.

Panoptikon se je zmožen integrirati v katerokoli funkcijo (vzgojno, terapevtsko, produkcijsko, kazensko); izboljšati to funkcijo, tako da se intimno zveže z njo; vzpostaviti mešan mehanizem, v katerem se lahko oblastna in vrednostna razmerja

¹⁰ Foucault, 2004, str. 225-227.

¹¹ Kaj je torej diagram oblasti? Deleuze (2006, str. 30) ga prek povzemanja Foucaulta opredeli kot delovanje, ki je rešeno sleherne ovire. Diagram je abstraktni stroj, ki je skorajda nem in slep, čeprav naredi, da vidimo in govorimo. Je neka prostorsko-časovna mnogoterost, globoko nestabilna in tekoča, tako rekoč v nastajanju. Gre torej za splošno shemo, prek katere se vzpostavi in vzdržuje specifična mreža oblasti (in s tem tudi nadzora), ki povezuje in upravlja posameznike, skupine, institucije, ideje, vrednote, vedenje, skratka, vse elemente družbene realnosti.

natančno prilagodijo procesom, ki jih je treba kontrolirati; uveljaviti neposredno sorazmerje med „presežno oblastjo“ in „presežno produkcijo“. Skratka, deluje tako, da se izvrševanje oblasti ne dodaja funkcijam, v katere se umešča, od zunaj, kot toga prisila ali kot obremenitev, temveč tako, da je v njih dovolj subtilno navzoč, da poveča njihovo učinkovitost, sam pa poveča število svojih oprijemov. Panoptični dispozitiv¹² ni preprosto pregib ali posrednik med oblastnim mehanizmom ali funkcijo; je način, ki omogoča, da oblastna razmerja delujejo v funkciji, funkcija pa s pomočjo teh oblastnih razmerij. Panoptizem je zmožen „reformirati moralo, zavarovati zdravje, okrepi industrijo, razširjati izobrazbo, olajšati javne dolžnosti, postaviti gospodarstvo na trden temelj, razvozlati gordijski vozlož zakonov o revežih, vse to pa s preprosto arhitekturno zamislijo“.

Na eni strani imamo torej panoptikon, ki predstavlja arhitekturni koncept zaprte ustanove, postavljene na obrobje in usmerjene k negativnim funkcijam: zaustaviti zlo, pretrgati komunikacije, suspendirati čas. Na drugi strani pa imamo panoptizem. Ta označuje disciplino-mehanizem oziroma funkcionalni dispozitiv, ki izboljša izvrševanje oblasti. Učinkovitost panoptizma je predvsem v tem, da vzpostavi samonadzor¹³ oziroma prostovoljno podrejanje posameznikov s pomočjo produkcije negotovosti. Lyon¹⁴ in Beck¹⁵ zagovarjata pogled, da je nesimetrično in hierarhično opazovanje postalo del sodobnega projekta uničevanja¹⁶ gotovosti.

¹² Potrebno je opozoriti, da za označevanje te sheme Foucault včasih namesto diagrama uporablja izraz dispozitiv. Zastavi se vprašanje, kakšna je (če sploh) razlika med enim in drugim konceptom? Klepec (2007, str. 54) pravi, da je diagram po svojih potezah zelo blizu dispozitivu in da prav dispozitivu kasneje skupaj z osrednjim mestom, ki naj bi ga imel pri Foucaultu, Deleuze tudi dodeli poteze in določitve diagrama.

¹³ Kanduč (2003, str. 267) meni, da je takšen (samo)nadzor specifično moderen – panoptičen: posameznik ima vtis, da je lahko kjer koli in kadar koli objekt kvazi božjega nadzorstvenega pogleda. Vsakdo, s katerim stopi v stik, je lahko potencialni špicelj. Tudi subjektivna reakcija na domnevo, da si podvržen sekularizirani totalni kontroli, je pogosto specifično moderna: ponotranjeni strah okrepi samonadzor (self-policing). Na družbeni ravni pa se to izrazi v „mentaliteti tabujev“, ki povzroča negativno magično pogojevanje: posameznik se nauči ustvarjati videz, da je učinkovito nadzorovan (da je „naš“, sistemski človek, mini apartčik, ki se iz notranjega prepričanja giblje v sferi družbeno sprejemljivega).

Vendar bomo na tem mestu Kanduču, ki je sicer luciden kritik družbenega nadzora, oporekali, saj je malo verjetno, da bi bil panoptični (samo)nadzor zares značilen samo za moderno dobo oz. sodobno družbo. Ponotranjen (samo)nadzor je prisoten v vsaki trajnejši človeški skupini, saj sicer koordinirano delovanje skupine sploh ne bi bilo mogoče.

¹⁴ Lyon, v: Kovačič, 2006, str. 28.

¹⁵ Beck, 2001, str. 57.

¹⁶ Uničevanje gotovosti lahko vodi v družbeno atomizacijo oziroma anomično stanje. Še huje, razpad zaupanja predstavlja plodna tla za vznik totalitarnih režimov. Plastičen primer totalitarne družbe, ki učinkovito združuje panoptizem, upravljanje s strahom in izgubo zaupanja med posamezniki, prikazuje George Orwell v romanu 1984. V tej „futuristični“ viziji sveta vladajo tri frakcije, ki se nenehno

Zavest, da smo nenehno vidni, zagotavlja samodejno delovanje in obnavljanje oblasti na mikroravni. Vidnost je zato neke vrste past. Panoptizem je politična tehnologija, ki deluje na podlagi subtilnih prisil in omogoča vzdrževanje oblasti.

Ali kakor pravi Servan: „Bedast despot lahko prisiljuje sužnje z železnimi verigami, toda pravi politik jih precej krepkeje zveže z verigo njihovih lastnih idej; na trdno raven razuma pripne prvi konec; ta vez je toliko bolj trdna, ker ne poznamo njene teksture in ker mislimo, da je naše delo... na mehkih vlaknih možganov pa stoji neomajen temelj najtrdnejših cesarstev“¹⁷.

Pogled kot krotilec duš

Foucault je panoptični tip družbenega nadzora vezal na sodobno družbo – kar so z večjo ali manjšo vnemo storili številni posnemovalci. Vendar se velja na tej točki ustaviti in znova premisliti kaj je bistvo panoptikona kot idealne nadzorne zgradbe in posledično diagrama oblasti. Na sredini panoptične zgradbe je stolp iz katerega nadzornik (utelešenje oblasti) s pogledom opazuje podrejene posameznike, ki so zaprti v celice na obodu zgradbe. Nadzornik vidi svoje ujetnike, oni njega ne. Čeprav jih ne more sočasno opazovati, tega ne vedo, vidijo le stolp, ne pogleda oblasti – ta je zaradi iluzije vseprisoten.

Vez med vsevednim (panoptičnim) pogledom, oblastjo in izvajanjem asimetričnega družbenega nadzora ni konstrukt (post) modernih teoretikov, ampak je kot osnovna ideja (arhetip) prisotna že v antičnih in srednjeveških kulturah. Kilborne¹⁸ opozarja na izsledke številnih antropoloških študij, ki kažejo, da se ideja vsevednega očesa pojavlja v različnih kulturah. Nekatero kulture so oko povezovala z zlobnim pogledom, ki rani ali ubije, spet druge, mednje sodi krščanstvo, pa so v očesu videle simbol vsevednosti. Vsevedni pogled vsakršne oblasti zato v sebi hkrati vsebuje element nadzora in (potenciala) represije.

bojujejo. Toda vojna je navidezna, uporablja se kot pretveza za vzdrževanje izrednih (nedemokratskih) razmer in upravičevanje državnega nasilja. Glavno načelo vladanja se skriva v popolni vidnosti. V slehernem prostoru so posebne video in zvočne naprave, ki redno prikazujejo propagandni material, hkrati pa izvajajo (kot nekakšne videokamere) nadzor nad posamezniki. Poleg tega posamezniki drug drugega izdajajo, vsakdo je lahko potencialni vohun. Na ta način je vzpostavljeno permanentno stanje negotovosti, ki se kaže v zelo učinkovitem (samo)nadzoru. Zunanja oblast je pogosto zgolj iluzija, a dovolj močna, da v glavi slehernega posameznika zgradi kletko samoomejevanja in ponotranjenega nadzora.

¹⁷ Foucault, 2004, str. 102.

¹⁸ Kilborne, v: Urh, 2012, str. 7.

Toda ker je potencial represije, ki jo izvaja oblast, vselej omejen s sredstvi, učinkovit družben nadzor temelji na ponotranjenem nadzoru. Kakršnakoli že oblast nikoli ne more izvajati sile nad vsemi subjekti hkrati. Obstaja lahko le tako dolgo, dokler večina posameznikov, ki sestavljajo družbo, upošteva »pravila igre«. Urh¹⁹ meni, da v večini posameznikov obstaja mehanizem, ki ni vezan na specifično družbeno in ekonomsko ureditev, in ki omogoča, da se nanj pripne vsevedni pogled oblasti. Sicer ne pojasni kaj točno ta »mehanizem uma« je, vendar pa deluje s pomočjo kompleksnih čustev, ki se izražajo skozi vest in sram. Slednji naj bi bil po Kaufmanu²⁰ celo ključnega pomena za razvoj zavesti, identitete, dostojanstva, posledično pa tudi vir najhujših motenj v delovanju jaza.

Freud je podobno razumevanje mehanizma ponotranjenega nadzora izrazil v ideji nadjaza oziroma vesti, ki podreja posameznikove vrojene težnje zahtevam družbenih predpisov in vrednot. Nadjaz, ki je večinoma nezaveden, vključuje ideale in cilje, ki naj bi jih dosegli, kot tudi instanco, ki omejuje nagone, želje in fantazije. Nadjaz zahteva od jaza ne samo moralnost, ampak tudi popolnost, sicer ga kaznuje z občutkom krivde²¹.

Urh povzame, da ravno zato ne preseneča, da Benthamu ni bilo treba premišljevati o kaznih za poizkuse pobega, Velikemu Bratu ne skrbeti, da bi ga uporniki vrgli z oblasti, Sartrov voajer pa ni potreboval pogleda drugega, da je okamenel na mestu. Pogled oblasti, pogled družbe in pogled drugih ljudi se pridruži pogledu nadjaza in iz njega črpa svojo moč. Pogled, ki poniža, obtožuje in zaničuje, pogled, ki reče Moraš!, ki nas jemlje za sredstvo in objekt, in ki nam vzame svobodo, je pogled nadjaza, ki biva v nas – pogled, ki je vedno že tam²².

Sicer spoznanja kognitivne psihologije v marsičem postavljajo pod vprašaj vrednost Freudovega razumevanja strukture (človeškega) uma in posledično delovanja mehanizma vesti²³. Toda kljub vsemu ni mogoče spregledati (samo)regulacije vedenja znotraj človeških skupin, ki je v veliki meri odvisna ravno od ponotranjenih družbenih vrednot in zahtev, in ki se simptomatično kaže skozi občutke (slabe)vesti in sramu, ki jih po-

¹⁹ Urh, 2012, str. 11.

²⁰ Kaufman, v: Urh, 2012, str. 34.

²¹ Freud, 2010, str. 4008.

²² Urh, 2012, str. 57.

²³ Pinker, 2009, str. 157.

sameznik²⁴, če prekrši družbeni okvir »pravil igre«, občuti. Sam obstoj (ponotranjenega) panoptičnega učinka zato ni vezan na tip nadzorne zgradbe oziroma na diagram oblasti specifične družbe.

Abstrakcija nadzora v poznomoderni družbi

Haggertymeni, podobno kot Foucault, da je panoptikon oblastni stroj zgodnjega kapitalizma, ki omogoča ekonomično krotenje telesa in duha, pri tem pa proizvaja novo vrsto podložnikov-delavcev-državljanov²⁵. Kovačič dodaja, da je panoptični dispotiziv nadzora še posebej zaznamoval razcvet informacijskih in mikroprocesorskih tehnologij, zaradi česar naj bi zasebnost posameznikov postala resen problem prav v dvajsetem stoletju²⁶.

Če je Benthamov načrt panoptikona iz leta 1791 predvideval optični nadzor, v informacijski družbi vidnost ni več samo optična. Večina današnjega nadzora je nevidna, pojavlja se na območju digitalnih signalov²⁷ in sicer v vsakodnevnem življenju, pri opravljanju vsakdanjih opravil. To se še posebej očitno kaže v množični produkciji dosjejev o posameznikih. Ljudje čedalje bolj postajamo svoji dosjeji, posameznik pa v sodobni družbi praktično ne more obstajati, ne da bi bil nadzorovan. In če obstaja, o njem obstaja tudi kakšna evidenca. Zato smo posamezniki že s samo

²⁴ Pri posameznikih, ki izkazujejo visoko stopnjo psihopatije in sociopatije, ponotranjen nadzor ne deluje. V skrajnih primerih mora oblast izvajati fizično represijo. Vendar je tovrstnih posameznikov relativno malo, vsekakor ne dovolj, da bi resno ogrozili kohezivnost družbenega tkiva do takšne mere, da bi družba zapadla v anomično stanje (oz. stanje, ko družbeno tkivo razpade v prah posameznikov). Pojavi anomalije so relativno kratkotrajni in vezani na strukturne spremembe (npr. revolucije, naravne katastrofe, vojne, hujše epidemije in zloze gospodarstva).

²⁵ Haggerty, 2006, str. 27.

²⁶ Kovačič, 2006, str. 22-31.

²⁷ Leta 1983 je David Burnham opozoril na tako imenovano *elektronsko sled*, ki jo posamezniki puščajo za sabo. Vsakič ko posameznik dvigne slušalko, uporabi bankomat ali plačilno kartico, gre na banko, obišče zdravnika, se poroči, uporabi mobilni telefon..., avtomatski sistemi ali institucije ta dogodek *zaznajo* in *zabeležijo*. Elektronska sled je torej informacija, ki se shranjuje rutinsko in kaže dejavnost nekega posameznika. Večina teh podatkov, Burnham jih je poimenoval tudi *transakcijski podatki*, se zapisuje in vsaj nekaj časa tudi hrani. Pomembno je poudariti, da imajo sodobni nadzorovalni sistemi poleg shranjevanja tudi zmožnost kreacije in destrukcije podatkov ter informacij, zato ob tem seveda nastaja vprašanje, ali zaupati shranjenim podatkom. Vendar pa je povečana moč nadzorovanja v tem, da je tako zbrane podatke mogoče povezati. S povezavo in njihovo obdelavo lahko pridemo do novih vrednih podatkov in informacij, kar je za posameznika lahko škodljivo ali celo nevarno – zaradi ogrožanja njegovih pravic. Prav povezavo in kombiniranje različnih podatkov pa omogočajo sodobne informacijsko-komunikacijske tehnologije. Zato se lahko zgodi (če podatki niso ustrezno zavarovani), da naključno ali z nekim namenom zbrani podatki postanejo dostopni osebam ali institucijam, ki jih niso pooblaščené uporabljati, ali pa ti subjekti začnejo podatke uporabljati za drugačne namene (Kovačič, 2006, str. 27).

participacijo v družbi (ouveljavljanje državljskih, zdravstvenih, zaposlitvenih in drugih pravic) izpostavljeni formalnemu nadzoru. S pomočjo dosjejev lahko nadzorujemo dejavnost in potrebe ljudi, zapisovanje pa mogoča tudi nadzor nad preteklimi dogodki. Ker je nadzorovanje značilno za vse vrste organizacij, ga izvajata tako država kakor tudi zasebni sektor, pri čemer lokomotiva tega procesa čedalje bolj postaja zasebni sektor. Država se poslužuje nadzora za zagotavljanje zunanje in notranje varnosti ter za izvajanje administrativnih nalog; kapitalistične korporacije pa izhajajo iz predpostavke o posameznikovi svobodi, zato z mehanizmi prikritega nadzora skušajo čim bolj natančno ugotoviti potrošnikove želje ter jim prilagoditi ponudbo.

Razcvet računalništva, naprednih statističnih metod in tehnik za izkopavanje podatkov, je vzpostavil nove razsežnosti²⁸ nadzora. Nadgradnja naštetih metod in tehnologij s sistemi umetne inteligence pa omogoča preskok na novo raven, na raven preventive in predvidevanja²⁹. Panoptična tehnologija tako ne čaka, da se zgodi neko dejanje oz. dogodek, pač pa ukrepa že vnaprej na podlagi podatkov in predvidevanj. S tem pa je ogroženo eno temeljnih pravnih demokratičnih načel, namreč domneve nedolžnosti, odpirajo pa se tudi nove možnosti za različne oblike diskriminacije na podlagi zaznav in ocen sistemov umetne inteligence. Kljub vsemu ni dvoma, da postaja preventiva čedalje bolj pomembna usmeritev v razvoju sodobnih nadzorovalnih sistemov.

Ker se panoptično načelo asimetričnega nadzora vse bolj digitalizira, arhitekturni načrt zgradbe prehaja v arhitekturni načrt interneta in drugih računalniških tehnologij. Pogled kot osnovni element nadzora je zato vse manj fizičen in vse bolj abstrakten. Oblast ne potrebuje več agentov, ki bi nas nadzirali, namesto njih to veliko bolj učinkovito počnejo spletne strani, ki jih obiskujemo, elektronska sporočila, ki jih pošiljamo, pametni telefoni z vgrajenimi kamerami, mikrofoni in GPS napravami, ki jih uporabljamo – in v ozadju napredni računalniški algoritmi, ki na podlagi mno-

²⁸ Razvoj tehnologije je omogočil povečanje in pocenitev zbiranja in obdelave podatkov ter informacij, zato se je nadzor lahko okreplil. Hkrati je, predvsem zaradi nadzorovanja potrošnikov, prišlo do tega, da imajo podatki in informacije, ki so bili včasih popolnoma vsakdanji in nezanimivi, zdaj veliko tržno vrednost. Poleg tega se nadzor globalizira. Predvsem v zadnjem času je opaziti globalizacijo mednarodnih varnostnih in administrativnih sistemov, pa tudi globalizacijo komercialnega nadzorovanja (Kovačič, 2006, str. 31).

²⁹ Opozoriti velja, da je element preventive in predvidevanja sestavni del neformalnega nadzora, ki ga ves čas izvajamo posamezniki drug nad drugim. Na podlagi informacij, ki jih imamo o drugih, predvidevamo kako bodo ravnali. Ključna prednost formalnega predvidevanja računalniških algoritmov je večja objektivnost, natančnost in sistematičnost – skratka, večja učinkovitost.

žice podatkov ugotavljajo kdo smo, kaj počnemo, in predvsem, kaj bomo počeli v prihodnosti.

Razreševanje protislovnosti pogleda

Čeprav se pojavna oblika družbenega nadzora spreminja, se velja vprašati, ali je nadzor v sodobni »poznomoderni« družbi dejansko bolj vseprežemajoč in intenziven kakor v preteklosti. Zapisano drugače: je zasebnosti danes manj kakor nekoč? Ali pa gre pri opozarjanju na stopnjevanje nadzora v sodobni družbi predvsem za politično kritiko te iste družbe in za zamenjevanje pojavnih oblik nadzora z njegovim bistvom – pogledom?

Empirično dokazovanje oziroma spodbijanje zastavljenih dilem je izjemno težavno, morda celo nemogoče. Kljub vsemu je težko dvomiti, da je pojavna oblika družbenega nadzora danes drugačna kakor v predmoderni. Mehanizmi neformalnega nadzora so imeli v majhnih vaških skupnosti izjemno moč, nemalokrat takšno, da so odločali o življenju in smrti posameznih članov skupnosti. V sodobni družbi je zaradi procesov urbanizacije, industrializacije in birokratizacije tak tip nadzora oslabil. Skupnosti so danes prevelike in preveč atomizirane – pomislimo samo na življenje v velemestih -, da bi bilo izvajanje neformalnega nadzora še učinkovito. Zato pa se je predvsem po zaslugi informacijske tehnologije bistveno okrepil formalizirani nadzor, ki ga na eni strani izvaja državna oblast, na drugi pa gospodarski sektor.

Ima posameznik danes več ali manj zasebnosti kakor v preteklosti? Nedvoumen odgovor na to vprašanje je prav tako zelo težaven, če ne celo nemogoč. Po eni strani »preteklost« predstavlja cel niz različnih obdobji in oblik družbene ureditve, po drugi strani je sama ideja zasebnosti relativno nov domislek, vezan na razsvetljenke vrednote, ki vključujejo obstoj racionalnega in svobodnega subjekta.

Vprašanje, ki se zdi nekoliko lažje rešljivo, je vezano na (a)simetričnost družbenega nadzora. Z drugimi besedami: je nadzor oblasti vedno asimetričen ali je mogoče, da tudi podaniki nadzirajo oblast – da se torej vzpostavi nekakšna simetrija obojestranskega nadzorovanja?

Družbeni nadzor je mogoče misliti na dva načina. Pri eni različici gre za pogled centralne oblasti, ki opazuje množico (načelo panoptikona), pri drugi različici pa gre za pogled množice, ki opa-

zuje oblast (načelo obrnjenega panoptikona). Tako v modernih kot tudi predmodernih družbah se prepletata oba tipa nadzora. Nadzor centralne oblasti je izrazito panoptičen, nadzor množice, ki opazuje gladiatorske igre, obglavljanje kaznjencev ali začinjene prigode elit iz tabloidov, pa je obrnjeno panoptičen, utelešen v ideji spektakla. Zato je težko trditi, da je bila antika čas spektakla, moderna pa čas discipline in nadzora. Bolj verjetno je, da se oba elementa nadzora vseskozi prepletata. Antika je imela forume in arene, cirkuse in festivale. Moderna ima časopise, televizijo, resničnostne šove in internet. Osnove nadzora so podobne, različne so pojavne oblike.

Kljub temu je »obrnjeni panoptikon«, t.j. nadzor, ki ga množica izvaja nad oblastjo, v veliki meri iluzija. Jay³⁰ ponudi slikovit primer. Na eni strani imamo lik vladarja, ki nastopa kot subjekt, ki zmore videti vse podanike, a hkrati uživa, ko se jim razkazuje in nastopa kot objekt v pogledu drugih, ter tem daje iluzijo moči in nadzora. Toda v istem trenutku lahko obrne naravno pogleda, narava objekta-vladarja in subjekta-množice se zamenja, pogled oblasti pa začne izražati le še nadzor in sodbo.

Iluzija moči in (obrnjenega) nadzora, ki jo je čutila množica, se tako zdrobi, ostanejo le še opazovani posamezniki, ki sami zase ali v skupini sebi podobnih čutijo strah in sram, skratka, zasedejo svoje »pravo mesto« na obodu panoptične sheme, ki so jo skozi vzgojo dovolj ponotranjili, da postane zares učinkovita. Funkcija zunanjega nadzornika se prek (iluzije) pogleda preoblikuje v samonadzor in delovanje panoptičnega nadzora zaključi svoj krog.

LITERATURA

- Beck, U. (2001). Družba tveganja. Na poti v neko drugo moderno. Ljubljana: Krtina.
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (2002). Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order. Cambridge ; Oxford: Polity Press.
- Bentham, J. (1995). The Panopticon Writings. New York: Verso.
- Bogard, W. (2006). Surveillance assemblages and lines of flight. V: Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond / Lyon, D. (ur.). Portland: Willan Publishing, str. 97-122.
- Božovič, M. (1995). An utterly dark spot. V: The panopticon writings / Bentham, J. (ur.). New York: Verso, str. 1-27.
- Deleuze, G. (2007). Kaj je dispozitiv? V: Problemi, 07, 8-9, str. 5-14.
- Deleuze, G. (2006). Foucault. London: Continuum.
- Foucault, M. (2004). Nadzorovanje in kaznovanje: Nastanek zapora. Ljubljana: Krtina.
- Foucault, M. (2008). Vednost - oblast - subjekt. Ljubljana: Krtina.

³⁰Jay, v: Urh, 2012, str. 9.

- Freud, S. (2010). The Ego And The Id. V Freud: Complete Works / Smith, I. (ur.). https://www.valas.fr/IMG/pdf/Freud_Complete_Works.pdf, (18.3.2020).
- Haggerty, K. D. (2006). Tear down the walls: on demolishing the panopticon. V: Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond / Lyon, D. (ur.). Portland: Willan Publishing, str. 23-45.
- Jay, M. (1994). Downcast eyes: the denigration of vision in twentieth-century French thought. Berkley ; Los Angeles ; London: University of California Press.
- Kanduč, Z. (2003). Onkraj zločina in kazni. Ljubljana: Študentska založba.
- Kaufman, G. (1996). The Psychology of Shame: Theory and Treatment of Shame-Based Syndromes. New York: Springer Publishing Company.
- Kilborne, B. (2009). The Evil Eye, Envy, and Shame. Kilborne, B. http://www.benjaminkilborne.com/Ben_Kilborne/Articles_Book_Chapters.html, (18.3.2020).
- Klepec, P. (2007). Ob mestu in vlogi dispozitiva pri Foucaultu. V: Problemi, 07, 8-9, str. 29-57.
- Kovačič, M. (2003). Zasebnost na internetu. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije.
- Kovačič, M. (2006). Nadzor in zasebnost v informacijski družbi: filozofski, sociološki, pravni in tehnični vidiki nadzora in zasebnosti na internetu. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Lyon, D. (2006). The search for surveillance theories. V: Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond / Lyon, D. (ur.). Portland: Willan Publishing, str. 3-20.
- Orwell, G. (2004). 1984. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Pinker, S. (2009). How the mind works. New York: W.W. Norton & Company.
- Urh, V. (2012). Na sledi pogleda. Ljubljana: V. Urh.